زمانی ستاندارد لە هەندێ وڵاتدا

بەشی سێیەم

د. نەریمان عەبدوڵڵا خۆشناو

3. سوریا

سوریا دەکەوێتە کیشوەری ئاسیا و پایتەختەکەشی (دیمەشق)ە، وڵاتێکی کۆماری نەتەوەییە، یەک ئەنجوومەنی هەیە، ئەویش ئەنجوومەنی گەلە، سەرۆک کۆمار، خۆی و جێگرەکەی دیاری دەکات، هەروەها سەرۆک وەزیران و وەزیرەکانیش دیاری دەکات(٧٠). ئەم وڵاتە بەدرێژایی مێژوو کەوتۆتە ژێر داگیرکارییەوە، دواهەمین داگیرکاری، فەڕەنسییەکان بوو، بۆیە سورییەکان لە ١٧ی نیسانی ١٩٤٦ توانیان داگیرکاری لە وڵاتەکەیان دەربکەن و سەربەخۆیی خۆیان ڕابگەیەنن(٧١). بەجۆرێک بەر لەم مێژووە کاتێک ئینگلیز و فەڕەنسییەکان گەیشتنە دوا بەشینەوەی میراتی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، ئەوە فەڕەنسییەکان بەپێی ڕێککەوتننامەی سایکس بیکۆ، فەڕەنسا مافی فەرمانداریێتی کردنی کوردستانی ڕۆژئاوا و ویلایەتی مووسڵی بەرکەوت، بەڵام پاش ئەوەی

ئینگلیزەکان عێراقیان داگیرکرد و بەشێکی زۆری کوردستانی باشووریان داگیرکرد، بەتایبەتی ویلایەتی مووسڵ، ئیتر ئینگلیزەکان پلانێکیان دانا بۆ ئەوەی ویلایەتی مووسڵ لەژێر دەستی فەڕەنسییەکان دەربهێنێت(٧٢).

بۆیە بەپێی پەیماننامەکانی (سایکس بیکۆ، سان ڕیمۆ، لۆزان)، دەبوو سوریا تا نیسانی ١٩٦٤ لەژێر دەسەڵاتی فەڕەنسییەکان بمێنێتەوە، بەڵام ئەمە تا ساڵی ١٩٤٦ی خایاند(٧٣).

ئەگەر بێینە سەر زمانی کوردی لە سوریا، ئەوە دەبینین ڕژێمە یەک لەدوای یەکەکانی ئەو وڵاتە، دانیان بە کورد و زمانەکەی و مافەکانی نەناوە، بەڵکو لەبەرانبەردا بە عەرەبیش کراون، بەجۆرێک ئەو ڕێبازە بەعەرەبکردنەی کە لە سوریا کاری پێکراوە، ئاوێنەی ڕێبازی بەعەرەبکردن لە عێراق و ڕێبازی بە تورککردن لە تورکیایە، لەم پێناوەشدا حکومەتی سوری دەستی کرد بە دەرکردنی کوردەکان و بە عەرەبکردنیان و گۆڕینی دیمۆگرافی ناوچەکەیان(٧٤).

دیارە کردەکانی حکوومەت بەرانبەر بە کورد بەرنامەداڕێژراو بوو، لە ساڵی ١٩٦٣ (محەمەد تەلەب هیلال) بەرپرسی ئاسایشی ناوخۆی پارێزگای حەسەکە، دوانزدە خاڵ پێشنیاز دەکات، وەک پیلانێک دژی کورد، ئەم دوانزدە خاڵەش لە ڕاپۆرتێکی نهێنی بەناوی (خوێندنەوەی باری سیاسی، کۆمەڵایەتی و نیشتمانی پارێزگای جەزیرە) ئاڕاستەی حکوومەت دەکات، کە ئەم خاڵانە لەخۆوە دەگرێت:.

1. دەرکردنی کورد لە خاکی خۆیان.

2. ڕێگە نەدان بە خوێندن بۆ کوردان.

3. گەڕاندنەوەی کوردە داواکراوەکان بۆ تورکیا.

4. ڕێگە نەدان بە دەرفەتی دامەزراندن بۆ کوردان.

5. شالاوی پڕوپاگەندە دژی کورد.

6. جێگۆڕکێکردن بە مەلایانی ئایینی کوردزمان بە مەلایانی عەرەبی.

7. ڕێبازی (لێکیان کەرەوە و تێکیان بەرەوە) لە ناو کۆمەڵگەی کوردی جێبەجێ بکرێت.

8. نیشتەجێکردنی عەرەب لە ناوچە کوردییەکاندا.

9. دامەزراندنی ناوچەیەکی سەربازی عەرەبی بە درێژایی سنووری تورکیا.

10. دامەزراندنی کێڵگەگەلی پەروەری بۆ نیشتەجێبوونی عەرەب.

11. نکۆڵیکردن لە مافی دەنگدان و گرتنە دەستی پلە و پایەی حکومی هەر کەسێک کە عەرەبی نەزانێت.

12. نکۆڵیکردن لە مافی هاوڵاتی سووری بوون لەو ناعەرەبانەی، کە دەخوازن لە ناوچەکەدا بژین(٧٥).

دیارە ڕژێمی سوریا ئەم دوانزدە خاڵە و چەندین خاڵی تری، بەدرێژایی مێژوو دژی کورد پەیڕەو کردووە. کوردیش لە سوریا لەبەرانبەر ئەم کارانە بێدەنگ نەبووە چ لەسەردەمی دەسەڵاتی فەڕەنسی یاخود لە سەردەمی ڕژێمی سوریا، هەر لەگەڵ دەستپێکردنی ماندیداتی فەڕەنسیدا، کورد خەباتی دەکرد لە پێناوی مافی نەتەوەیی و ڕۆشبیریی، لە کۆنترین بەڵگەنامەدا هەندێ لە ڕۆشنبیر و سەرۆک هۆزی کورد، گەڵاڵەنامەیەک پێشکەش بە دەسەڵاتدارانی فەڕەنسی دەکەن، بە بۆنەی بەستنی کۆنگرەی دامەزرێنەرانی سووریا، لە ١٩٢٨/٦/٢٣ کە

واژۆکەران داوایان کردووە بە دابینکردنی هۆیەکانی بەدیهێنانی ڕزگارییان، ئەم بەڵگەنامەیەش ئەم داواکارییانەی بەخۆوە گرتووە(٧٦):-

1- بەکارهێنانی زمانی کوردی لەگەڵ زمانی ڕەسمی لە ناوچە کوردییەکان.

2- ڕێگادانی خوێندنی زمانی کوردی لەم قوتابخانانەی دەکەوێتە ناوچە کوردییەکان.

3- گۆڕینی فەرمانبەرانی ناوچە کوردییەکان بە فەرمانبەرانی کورد(٧٧).

هەروەها کورد لەلایەن خۆیانەوە سوودیان بینی بە کردنەوەی قوتابخانەی کوردی لە گوندەکانیان، لەسەر حیسابی تایبەتی خۆیان ئەنجامیاندابوو، چونکە لە قوتابخانە حکوومییەکان جگە لە زمانی عەرەبی ناخوێندرێت(٧٨)، لەم قوتابخانانەدا قورئان و ئایین و زمانی کوردی و ئەدەبی کلاسیکی کوردی دەخوێندرێت(٧٩) و لە هەندێ ناوچەی گەورەی وەکو دیمەشق و بەیروت وانەی ئێواران بۆ کرێکار و پیشەگەران هەیە بۆ فێربوونی خوێندنەوە و نووسین بە زمانی کوردی.

هەروەها کاتێک فەڕەنسییەکان لەنێو سوریا چوار دەوڵەتیان بۆ کەمایەتییەکانی سوریا دروستکرد: دەوڵەتی حەلەب (لەگەڵ سیستمێکی تایبەتی بۆ سەنجاق و ئەسکەندەروونە)، دەوڵەتی شام، دەوڵەتی دروز، دەوڵەتی عەلەوییەکان، بەڵام هیچ کیانێکی کوردی لە کوردستانی بندەستی سوریا دروست نەکرد، بۆیە لە ساڵی ١٩٣٧ کوردەکانی جەزیرە داوای بنیاتنانی سیستمێکی وەک سەنجاق و ئەسکەندەروونەیان دەکرد، کەچی لەبەرانبەردا دەسەڵاتی دیمەشق بە زەبری هێز وەڵامی داواکەی کوردیان دایەوە(٨٠).

ئەگەر بگەڕێینەوە بۆ دەستووری سووری، ئەوە دەبینین ئەم دەستوورە سەرەتاکەی بۆ دامەزراندنی دەوڵەتی سوریا دەگەڕێتەوە، بەگوێرەی بەیاننامەی سیڤەر لە ساڵی ١٩٢٠، لەم ساڵەدا یەکەمین دەستووری سوریا لەدایکبوو، بەڵام ڕووناکی بەخۆیەوە نەبینی، بەهۆی داگیرکردنی لەلایەن فەڕەنسییەکانەوە، دواتر لە ساڵی ١٩٢٤ دەستوورێکی تر دانرا، ئەویش کاری پێنەکرا و، لەساڵی ١٩٣٠ دەستوورێکی تر بە هەموارکردنی دەستووری پێشووتر دانرا، پاشان لە ساڵنی ١٩٤٩ و ١٩٥٨ و ١٩٦٤ و ١٩٦٦ و ١٩٦٩ چەندین دەستووری کاتی تر لە وڵات دانرا، کە هەریەکەیان بە هۆی داگیرکاریی و کودەتای سەربازی ئەویتری ڕەتدەکردەوە، تا دواجار لە ساڵی ١٩٧٠ کاتێ (حافیز ئەسەد) بە کودەتای سەربازیی دەسەڵاتی سەرۆک وەزیرانی گرتە دەست، بەهۆیەوە لە ساڵی ١٩٧١ ٢. دەستووری کاتی وڵاتی دەرکرد و لە ١٩٧٣/٣/١٢ کردی بە دەستووری هەمیشەیی و هەر لەو ساڵە خستییە ڕاپرسیی جەماوەرییەوە، بۆیە ئەم دەستوورە تاکو ئێستا بەکارە(٨١).

ئەوەی جێگەی ئاماژەپێکردنە، لە دەستووری سوریا بەهیچ شێوەیەک باسی کورد و زمانەکەی و مافەکانی نەکراون، بۆیە لێرەدا هەندێ لە ماددەکانی دەستوور و ڕاڤەکانی خۆمان دەخەینەڕوو:

لە ماددەی یەکەمدا دەڵێت: ((١. کۆماری عەرەبی سووری وڵاتێکی دیموکراتی میللی و سۆشیالیستییە، خاوەنی کیانێکە ناکرێت سازش لە هیچ بەشێکی بکرێت، کە ئەندامە لە وڵاتانی یەکێتی کۆمارییەکانی عەرەب. ٢. هەرێمی عەرەبی سووری بەشێکە لە نیشتمانی عەرەبی. ٣. گەل لە هەرێمی عەرەبی سووری بەشێکە لە نەتەوەی عەرەب، کاردەکات و خەبات دەکات بۆ بەدەستهێنانی یەکێتییەکی تەواو)) (٨٢).

ئەگەر سەیری ئەم ماددەیە بکەین، ئەوە دەبینین زاراوەی (کۆماری عەرەبی سووری) تەنها ئاماژەیە بۆ ئەوەی، کە گەلی سووری لە یەک نەتەوە پێکدێت، ئەویش نەتەوەی عەرەبە!، بەبێ ئەوەی ئاماژە بە نەتەوەی کورد و نەتەوەکانی تر لەم وڵاتەدا بکات، لەبەرئەوەی ((سووریا وڵاتێکە لە کەمایەتی جۆراوجۆر پێکهاتووە و هەرگیز یەکێتییەکی نەتەوەیی ئەوتۆی بەخۆوە نەبینیوە، ئەم کەمایەتیانەش یان مەزهەبین: (درۆز، عەلەوی، چەرکەس، مەسیحی)، یاخود ئەتنیکین: کورد، ئەرمەن، عەرەب)) (٨٣).

هەروەها ئاماژەش بۆ ئەوەش دەکات، کە ناکرێت خاکی سوریا پارچە پارچە بکرێت، ئەم دەقە ئاماژەیەکی ڕوونە بۆ بەرپەرچدانەوەی هەر هەوڵدانێک بە مەبەستی جیابوونەوە لە وڵات، بەتایبەتی نەتەوەی کورد کە لە داهاتوودا هەر ڕووناکییەکی لەم وڵاتەدا بۆ دەرکەوێت، ئەوە هەوڵی جیابوونەوە و سەربەخۆیی خۆی دەدات.

ماددەی چوارەمی دەستوور دەربارەی زمانی ستاندارد و ڕەسمی وڵاتە، کە تەنها ئاماژە بە زمانی عەرەبی دەکات وەک زمانی ستانداردی وڵات، هەروەکو لە مادەکەدا هاتووە ((زمانی عەرەبی زمانی ڕەسمییە)) (٨٤). ئەم ماددەیەش لایەنی ڕەگەزپەرستی و شۆڤینی عەرەبی پێوە دیارە، چونکە تەنها ئاماژە بە زمانی عەرەبی دەکات، بەبێ ئەوەی باسی زمانی کەمایەتییەکانی وڵات بکات.

ماددەی (٢١) پەیوەستە بە سیستمی پەروەردە و ڕۆشنبیریی لە وڵاتدا، لەم ماددەیەشدا پەروەردە و لایەنی ڕۆشنبیریی تەنیا پەیوەست دەکات بە نەتەوەی عەرەب، هەروەک لە ماددەکەدا هاتووە: ((ئامانجی سیستەمی فێرکردن و ڕۆشنبیری، دروستکردنی نەوەیەکی عەرەبی نەتەوەیی شۆشیالیستیی زانستییە، بە مێژوو و خاکەکەی بەستراوەتەوە))(٨٥).

ماددەی (٨٣) پەیوەستە بە خۆکاندیدکردن بۆ سەرۆکایەتی کۆمار، لێرەدا ئەوپەڕی شۆڤینی و نەتەوەپەرستی پێوە دیارە، چونکە مەرج دەدانێ بۆ ئەو کەسەی خۆی بۆ ئەم پۆستە کاندید دەکات، دەبێ تەنها لە نەتەوەی عەرەب بێت، بەو واتایەی نەتەوەکانی تر مافی خۆپالاوتن و کاندیدکردنیان نییە، هەروەکو لە ماددەکەدا هاتووە ((مەرجە ئەو کەسەی خۆی بۆ سەرۆکایەتی کۆمار کاندید دەکات، دەبێت عەرەب بێت بە تەواوی مافە مەدەنی و سیاسییەکان و تەمەنی (٣٥) ساڵی تەواوکردبێت)) (٨٦).

هەروەکو لە دەستووردا دەردەکەوێت، کە گەلی کورد لە سوریا لە هەموو مافەکانیان بێبەش کراون، دەبێ ئەوەش بوترێت، کە لە پێش هاتنە سەر تەختی بەعسییەکان بۆ سەر حوکم، کورد لە سوریا چەندین بزاڤی ڕۆشنبیرییان هەبوو، چ ئەو کوردانەی کە لە دوای سەرکوتکردنی شۆڕشەکەی شێخ سەعیدی پیران لە ساڵی ١٩٢٥ تورکیایان جێهێشتبوو و هاتبوونە سوریا، یان کوردەکانی سوریا(٨٧). لەبەر ئەوەی بزووتنەوەی ڕۆشنبیری کوردی لەم پارچەیەدا لەسەرەتا بەشێک بوو لە بزووتنەوەی ڕۆشنبیری کوردستانی باکوور و لەدوایشدا بوو بە بنکە بۆ ئەم مەبەستە، ئەویش دوای ئەوەی بەشێکی زۆر لە دایناموی ئەم بزووتنەوەیە لە کوردستانی باکوورەوە کۆچیان بۆ ئەم بەشەی کوردستان کرد، بەهۆی زوڵم و زۆرداری حکومەتی تورکیای کەمالی(٨٨). بۆیە دەتوانین هەندێ لایەنی بواری ڕۆشنبیریی و ڕۆژنامەگەریی کوردی لە کوردستانی سوریا (ڕۆژئاوای کوردستان) بخەینەڕوو:.

1. گۆڤاری هاوار کە گۆڤارێکی ئەدەبی کۆمەڵایەتی بوو، لەلایەن جەلادەت بەدرخانەوە دەردەچوو، ژمارە (١)ی لە (١٥)ی نیسانی ١٩٣٢ و ژمارەی کۆتایی لە (١٥)ی ئایاری ١٩٤٣ لە شاری دیمەشق دەرچوو، واتە (٥٧) ژمارەی لێ دەرچووە، ئەم گۆڤارە سەرەتا بە زمانی کوردی بە ئەلفوبێی لاتینی و

عەرەبی بڵاودەکرایەوە، دواتر بە ئەلفوبێی لاتینی دەردەچوو، چونکە جەلادەت بەدرخان لەنێوان ساڵنی ١٩١٩ ـ ١٩٣٢ توانی ئەلفوبێی لاتینی لە زمانی کوردیدا جێگیر بکات. ئەم گۆڤارە بەشێکی بۆ فێربوونی ئەلفوبێی لاتینی کوردی تەرخانکردبوو(٨٩)، هەروەها هەندێ بەشی تری بۆ لێکۆڵینەوەی ئەدەبی کوردی و نووسینی منداڵان و باسکردنی مێژووی کوردایەتی بوو(٩٠).

لەبارەی قوتابخانە و کردنەوەی قوتابخانەوە، گۆڤاری (هاوار) لە ژمارە (١٧)یدا و لەژێر سەردێری (دەرسخانە)دا دەنووسێ: ((لە بەیروت (٢٠٠) کوردی ئۆمەری و ماردینی هەیە، دکتۆر کامەران بەدرخان هەرچی منداڵی ئەوانە هەیە گەیاندوویەتییە خوێندنی، دوای گەیشتنیان بە (٥) ساڵی، دکتۆر بەدرخان داوای لە حکوومەت کردووە کە قوتابخانەی بۆ چاک بکەن، و کردی، ئەمڕۆ لە بەیروت بەشێوەی ڕەسمی و دانانی حکوومەت دەرسخانەی کوردی هەیە، کە زیاتر لە سی قوتابی تێدا دەخوێنن، مامۆستای وان (مصطفی احمد بوگی)یە)) (٩١). دواتر بەم شێوەیە بەراورد لەگەڵ کوردانی سووریا دەکات ((لە عەندیوەرێ تا جەرابلس بەم شێوەیە چەند قوتابیمان هەیە، دەبا دەرسخانەی وەک دەرسخانەی بەیروتێ بکەنەوە، ئەم میللەتە بەختڕەش و هەژارە، لە نەزانی ڕزگارکەن و پێیان بخوێنن و پێیان بگەیەنن، ئەگەر دەشیانەوێ ڕوخسەت وەربگرن، بێگومان ئەمڕۆ لاو هاتە بەر ئەم کارە، ئەوا سبەش دەرسخانە دەکەنەوە)) (٩٢)، هەروەها لەم گۆڤارەدا چەندین جار بانگەوازی یەکخستنی زمانی کوردی تێیدا کراوە، بەجۆرێ کە زمانێکی یەکگرتوو (ستاندارد) دابمەزرێ و شێوەزارەکان یەکبخرێن و زمانی کوردیش لە وشەی بێگانە پاک بکرێنەوە و بەرەو پێشەوەش ببرێ(٩٣).

2ـ گۆڤاری ڕۆناهی، گۆڤارێکی ئەدەبی ڕۆشنبیرییە لە شاری دیمەشق بە ئەلفوبێی لاتینی لەلایەن جەلادەت بەدرخان دەردەچوو، ئەم گۆڤارە ژمارە یەکی

له (١ی نیسانی ١٩٤٢) دەرچوو و دوا ژمارەشی كە ژمارە (٢٨)ە، لە ئاداری ١٩٤٥ دەرچوو، ئەم گۆڤارە بە كرمانجی سەروو و ئەلفوبێی لاتینی بڵاودەكرایەوە(٩٤).

3. دامەزراندنی كتێبخانەیەكی كوردی لەلایەن جەلادەت بەدرخان بە ناوی (كتێبخانەی هاوار)، ئەم كتێبخانەیە توانی (٢٠) كتێب لە بوارەكانی ڕێزمانی كوردی، فەرهەنگی، ئایین، چیرۆكی كوردی دەربكات.

4. گۆڤارەكانی (ڕۆژانوو) و (ستێر) لە ساڵی ١٩٤٣ لەلایەن كامیران بەدرخان بە ئەلفوبێی لاتینی دەرچوو، كە هەردووكیان گۆڤارێكی ئەدەبی ڕۆشنبیری بوون(٩٥).

لەم قۆناغەدا چەندین تایبەتمەندیی دەردەكەون، لەوانە:.

1. بوژاندنەوەی هەستی نەتەوەیی كورد لەم بەشەی كوردستان.

2. بۆ یەكەمجار سەرهەڵدانی ڕۆژنامەگەریی كوردی بە زمانی كوردی لەم بەشەی كوردستان.

3. لەدایكبوونی ئەلفوبێی كوردی (ئەلفوبێی لاتینی).

4. پێكهێنانی یەكەمین كتێبخانەی كوردی لەم بەشەی كوردستان، بەناوی كتێبخانەی هاوار.

5. دەركەوتنی هەندێ ڕۆشنبیر و ڕۆناكبیری كورد، لەوانە: نورەددین زازا، عوسمان سەبری، قەدری جان، جگەرخوێن، ڕەشید كوردی... هتد.

میر جەلادەت بەدرخان لە ساڵی (١٩١٩ – ١٩٣٢)دا توانی ئەلفوبێیەكی لاتینی بۆ زمانی كوردی دابنێ، كە لە ساڵی ١٩١٩ دا دەستی بە هەوڵەكەی كرد،

دواتر لە ساڵی ١٩٣٢ دا تەواوی کرد، دوای ئەوە بیری لە یەکگرتنی زمانی کوردی کردەوە و هەر بۆیەش دەیوت ((لە یەکێتی زماندا هەنگاوی یەکەم یەکخستنی پیتەکانە، چونکە گەر یەکێتی لە پیتدا نەبێت، لە زمانیشدا نابێت)) (٩٦). ئەم ئەلفوبێیە دواتر بووە بنچینەیەکی نووسینی کوردی، هەروەها لە ساڵی ١٩٣٢ لە دیمەشق دوو پەرتووکیشی لەسەری دەرکرد، کە هی یەکەم (ڕێزمانا ئەلفابێ یا کوردی) بە زمانی کوردی و عەرەبی و فەڕەنسی و فارسی دەرکرد، دووەمیش فێربوون بوو بۆ ئەم ڕێنووسە لاتینییە بە ناوی (ڕوپەلنەن ئەلفا بێ، ژ بۆ فێربوونا زمان و نڤیسینا کوردی)(٩٧).

هەروەها لە هاوینی ١٩٥٧ (پارتی دیموکراتی کوردستان) دامەزرا، لەم نێوەندەش کۆمەڵێ ڕۆژنامە لەلایەن ئەم پارتەوە دەرچوون، لەوانە لەدایکبوونی یەکەمین ڕۆژنامەی سیاسی کوردی، کە زمانحاڵی پارتی بوو بەناوی (دەنگی کورد)، ئەم ڕۆژنامەیە سەرەتا بە زمانی کوردی بە ئەلفوبێی لاتینی دەردەچوو، دواتر لە ساڵی ١٩٦٥ بە زمانی عەرەبی دەرچوو(٩٨).

ئەوەی لەم قۆناغەدا جێگەی ئاماژە پێکردنە، ئەوە جیابوونەوە و دووبەرەکی لەنێو پارتی لە ساڵی ١٩٦٥ ڕوویدا، کە ئەمەش بووە هۆی ئەوەی دوو باڵی (چەپڕەو و ڕاستڕەو) لەخۆوە بگرێ و دوو ڕۆژنامەی جیا دەربکەن، بەم شێوەیە:.

أ ـ ڕۆژنامەی (دەنگی کورد) کە بە پرۆگرامی چەپڕەویی و پێشکەوتنخواز ناسرابوو، لەلایەن (ئوسمان سەبری) و (سەلام بەدرەددین) دەردەچوون.

ب ـ ڕۆژنامەی (دیموکراتی)، ئەم ڕۆژنامەیە دوای جیابوونەوە لە ساڵی ١٩٦٦ دەرچوو، کە بە پرۆگرامی ڕاستڕەو ناسرابوو و لەلایەن (حەمید دەروێش) و (ڕەشید حمۆ) دەردەچوون.

ئەم قۆناغە بە سەردەمی نوێکردنەوە و نوێبوونەوە دەناسرێت(٩٩)، کە تیایدا چەندین ڕۆژنامە و گۆڤار بە زمانی کوردی دەرچوون، لەوانە:

1. گۆڤاری گوڵستان، ئەم گۆڤارە لەسەر دەستی جگەرخوێن لە ساڵی ١٩٦٨ بە زمانی کوردی دەرچوو تا ساڵی ١٩٩٦ی خایاند و (٢٠) ژمارەی لێ دەرچوو.

2. گۆڤاری گەلاوێژ، ئەم گۆڤارە لە ساڵی ١٩٧٩ – ١٩٩٦ بەردەوامبوو و (٢٨) ژمارەی لێدەرچوو.

3. گۆڤاری ستێر، ئەم گۆڤارە لە ساڵی ١٩٨٣ – ١٩٩٤ بەردەوامبوو، (٢٤) ژمارەی لێدەرچوو، خاڵە گرنگەکانی ئەم گۆڤارە بریتی بوون لە وروژاندنی مەسەلەی نووسین و فێربوونی ئەلفوبێی لاتینی و، دۆزینەوەی زاراوەی جێگیر بۆ خستنە نێو فەرهەنگ و ڕێزمانی کوردی بوو.

4. گۆڤاری خوناف، ئەم گۆڤارە بۆ خزمەت و زیندووکردنەوەی زمانی کوردی بڵاوکرایەوە، ژمارە یەکی لە ئابی ١٩٨٦ دەرچوو و تا پایزی (١٩٩٥) بەردەوامبوو، لەم ماوەیەدا (١٨) ژمارەی لێدەرچوو، ئەم گۆڤارە بابەتەکانی نەتەوەیی و نیشتمانی لە بوارەکانی زمان و ئەدەب و فۆلکلۆر بڵاودەکردەوە.

5. گۆڤاری گورزک گولا، ئەم گۆڤارە ژمارە (١)ی لە ئاداری ١٩٨٩ دەرچوو تا بەهاری ١٩٩٢ بەردەوامبوو، و (١٥) ژمارەی لێ دەرچووە.

6. گۆڤاری زانین، ئەم گۆڤارە لە ساڵی ١٩٩١ ـ ١٩٩٧ بەردەوامبوو، (١٢) ژمارەی لێدەرچوو.

7. گۆڤاری ڕۆژ، ئەم گۆڤارە لە ساڵی ١٩٩١ ـ ١٩٩٦ بەردەوامبوو، (٩) ژمارەی لێدەرچوو.

8. گۆڤاری ئاسۆ، ئەم گۆڤارە لە ساڵی ١٩٩٢ – ١٩٩٣ بەردەوامبوو، (٤) ژمارەی لێدەرچوو.

9. گۆڤاری پێرس، ئەم گۆڤارە لە ساڵی ١٩٩٣ەوە دەردەچێت تاکو ئێستاش بەردەوامە، ژمارەکانی تا ئێستا گەیشتۆتە (١٢) ژمارە.

10. گۆڤاری ڕۆژهەڵات، ئەم گۆڤارە لە ساڵی ١٩٧٨ ـ ١٩٨٢ بەردەوامبوو، (٦٥) ژمارەی لێدەرچوو، کە گۆڤارێکی ڕۆشنبیریی و سیاسی و ئەدەبی بوو لە لوبنان لەلایەن یەکێتی میللی کوردی دەردەچوو.

11. گۆڤاری بەهار، ئەم گۆڤارە لە ساڵی ١٩٩٤ ـ ١٩٩٧ بەردەوامبوو، تەنها (٤) ژمارەی لێدەرچوو.

12. ڕۆژنامەی نەورۆز، ئەم ڕۆژنامەیە هەر لە ساڵی (١٩٩٠) دەردەچێت و تاکو ئێستا بەردەوامە و (١٥) ژمارەی لێدەرچووە.

13. ڕۆژنامەی (دەنگ)، ئەم ڕۆژنامەیە لە ساڵی ١٩٩٥ – ١٩٩٨ بەردەوامبوو، (١٧) ژمارەی لێدەرچوو.

14. ڕۆژنامەی دەلاڤ، ئەم ڕۆژنامەیە لە ساڵی ١٩٩٠ ـ ١٩٩٦ بەردەوامبوو و تەنها (٣) ژمارەی لێدەرچوو.

15. ڕۆژنامەی هێڤی، ئەم ڕۆژنامەیە لە ساڵی ١٩٩٤ دەرچوو و تەنها دوو ژمارەی لێ بڵاوکرایەوە.

16. ڕۆژنامەی خوێندڤان، ئەم ڕۆژنامەیە لە ساڵی ١٩٩٧ ەوە بڵاوکراوەتەوە و تا ئێستاش هەر دەردەچێت و، تا ئێستا (٣) ژمارەی لێ دەرکردووە.

کەواتە لە سەردەمێکی دیاریکراو و لە چوارچێوەیەکی دیاریکراودا ڕێگە بە زمانی کوردی لە کوردستانی سوریا دراوە، کە ئەویش خۆی لە کردنەوەی قوتابخانەی ئەهلی و دەرکردنی کتێبی ڕێزمانی(١٠٠) و دەرکردنی گۆڤار و ڕۆژنامە بە زمانی کوردیدا دەبینییەوە، بەجۆرێک لەم بەشەی کوردستان زمانی کوردی کرمانجی سەروو بووە و زیاتر خۆیان بە ئەلفوبێی لاتینی دەبەستنەوە، ئەویش بەهۆی کاریگەریی کوردەکانی تورکیا کە هاتوونەتە ئەم بەشەی کوردستان، بەڵام ئەمە مانای ئەوە نییە بە ئەلفوبێی عەرەبی شت نەنووسراوە، بەڵکو کۆمەڵێ کتێب و ڕۆژنامە و گۆڤار لەپاڵ ئەلفوبێی لاتینی، ئەلفوبێی عەرەبیشیان بەکارهێناوە.

4. وڵاتە عەرەبییەکان

زمانی ستانداردی عەرەبی زمانی قورئانی پیرۆزە، کە بە دیالێکتی قورەیش و هۆزی عەدنان دابەزیوە، بەهۆیەوە قورئانی پیرۆز توانی پارێزگاریی لە زمانی عەرەبی پەتی بکات و ئەم زمانە ئەمڕۆکە بۆتە بنچینەیەک بۆ هەموو دیالێکتەکانی تری زمانی عەرەبی(١٠١). بەو واتایەی ئەمڕۆکە زمانی عەرەبی پەتی، زمانی قورئانە، ئەم زمانە بەهۆی هۆکاری ئایینییەوە پارێزگاری لەخۆی کردووە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا سەرەتا کۆمەڵێ هۆکاری تر هەبوون، بۆ ئەوەی دیالێکتی قورەیش بەرەو ئاڕاستەی ستانداردبوون بڕوات، لەوانە هۆکاری ئابووری و بازرگانی و ڕۆشنبیری و ئایینی، بەجۆرێک سەردەمانێک شاری (مەککە) وشکەساڵی و بێدەرامەتی بەخۆیەوە بینی بوو، لەم نێوەندەشدا کوڕانی (عەبد شەمس) لە هۆزی قورەیش کەوتنەخۆ بۆ ڕزگاربوون لەم بارودۆخە، بۆیە (ئومەیە) بە کاری بازرگانی خەریک بوو و، (هاشم)یش بە کاری زێوانی (کەعبە)وە خەریک بوو(١٠٢)، واتە لە شاری مەککەی پیرۆز هۆزی قورەیش

باڵادەست بوو و، لە ڕووی ئابووری و بازرگانییەوە کۆنترۆڵی ناوچەکەیان کردبوو(١٠٣)، کەواتە بازاڕی کەعبە بازاڕێکی ئابووری و بازرگانی بوو و هۆزی قوڕەیش و دیالێکتی قوڕەیش خۆیان بەسەریدا زاڵکردبوو. بازاڕی (عوکاز)یش کە بازاڕێکی ڕۆشنبیری و ئەدەبی بوو، تایبەت بوو بە شیعر خوێندنەوە(١٠٤)، ئەو هۆزانەی کە دەهاتنە شاری مەککە و بازاڕی عوکاز بۆ پێشبڕکێی شیعریی، زیاتر هۆنراوەکانیان لەسەر شێوازی دیالێکتی قوڕەیش دەنووسی و دەخوێندەوە، واتە شێوەی ئاخاوتن و نووسینی قوڕەیش لە شاری مەککە باڵادەست بوو، ئەمەش بووە هۆی ئەوەی کە دواتر خوای گەورە قورئانی پیرۆزی بەم شێوەزارە بۆ پێغەمبەری خوا محەمەد (د. خ) دابەزێنێت و، بەهۆی قورئانی پیرۆزەوە ئەم شێوەزارە لە شێوەزارێکی ناوچەییەوە بوو بە زمانی ستاندارد و، لە زمانی شاری مەککە بوو بە زمانی ستانداردی دەوڵەتیعەرەبی - ئیسلامی و دواتر هەموو وڵاتە عەرەبییەکان(١٠٥). دیالێکتەکانی زمانی عەرەبیش ئەمڕۆکە دوای پتر لە هەزار و چوارسەد ساڵ هێشتا لەو وڵاتانە درێژە بە خۆیان دەدەن، ساڵنە بە سەدان فیلم، گۆرانی، کۆمەڵە شیعر و شانۆنامە بەو دیالێکتانەی زمانی عەرەبی (بەتایبەتی دیالێکتی میسری، لوبنانی، عێراقی،... هتد) دەهێندرێتە بەرهەم، ئەم دیالێکتانەش زۆر لە زمانی ستانداردی عەرەبی جیاوازن، شانبەشانی زمانی ستانداردی عەرەبی لە پێشبڕکێدان، لە پەیڤین و نووسینی ئەدەبی و هونەریدا بەردەوامن، بەو بەرهەمانەش ژیانی ئەدەبی و هونەری ئەو وڵاتانە دەوڵەمەند دەکەن، تەنانەت هەندێک لەو دیالێکتانە (بەتایبەتی دیالێکتی میسری و تاڕادەیەک دیالێکتی لوبنانی) بەهۆی گرنگی ئەو بابەتە هونەریی و ئەدەبییانەی پێیان دەهێندرێتە بەرهەم، هێندە لە نێو گەلانی عەرەبدا زانراون، کە وەک زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی عەرەبی خەڵک تێیان دەگات، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ئەم دوو دیالێکتە نەیانتوانیوە تەنانەت لە وڵاتەکەی خۆشیاندا جێگەی زمانی ئەدەبی

یەکگرتووی عەرەبی بگرنەوە و ببن بە زمانی ستانداردی عەرەبی، لە هەمان کاتیشدا بە بیری هیچ کام لە گەلی میسر و لوبنانی یان گەلانی تری وڵاتانی عەرەبیدا نەهاتووە، کە داوا بکەن دیالێکتەکانیان، لەبەر ئەوەی لە وڵاتەکانیاندا زانراوە، جێگەی زمانی ئەدەبی یەکگرتوو و زمانی ستاندارد بگرنەوە، یان بکرێن بە زمانی خوێندن لەو وڵاتانەدا، بەو بیانووەی کە منداڵان لە زمانی ستاندارد ناگەن و لە ماڵەوە لەگەڵ دایک و باوکیاندا بە دیالێکتی وڵاتەکانیان دەدوێن، چونکە کارێکی لەم جۆرە دەتوانێت زمانی عەرەبی بکاتە چەندین زمان(١٠٦).

زمانی عەرەبی چەندین دیالێکتی جۆراوجۆر لەخۆوە دەگرێت، کە بەمشێوەیە(١٠٧):.

یەکەم: دیالێکتەکانی ڕۆژهەڵات:.

1. دیالێکتی میسری (شێوەزاری سعێدی، شێوەزاری ئەسکەندەرییە).

2. دیالێکتی نیلی (شێوەزاری سودانی، شێوەزاری چادی، شێوەزاری بەقارە).

3. دیالێکتی ڕۆژهەڵاتی (شامی).

أ - دیالێکتی لوبنانی (شێوەزاری بەیروتی، شێوەزاری باکوور، شێوەزاری تەڕابلووس، شێوەزاری زەعزتاویە، شێوەزاری بەشراوی، شێوەزاری کورە، شێوەزاری عەکاری).

ب - دیالێکتی سووری: شێوەزارەکانی دیمەشقی، شامی، حەمسی، حەلبی، ساحلی، دیری، مارۆنی دەگرێتەوە.

ج - دیالێکتی فەلەستینی: شێوەزارەکانی نابلس، خەلیل، قودس، حەیفا، غەزاوی، فەلاحی، بەدەوی دەگرێتەوە.

د ـ دیالێکتی ئوردەنی: شێوەزارەکانی ئیربداوییە، کەرکەرییە، بەدەوی، مەعانی دەگرێتەوە.

4. دیالێکتی عێراقی:

أ ـ شێوەزاری بەغدادی.

ب ـ شێوەزاری بەسراوی.

ج ـ شێوەزاری ئەنباری.

د ـ شێوەزاری موسلاوی.

5. دیالێکتی دوورگەی عەرەب:

أ ـ دیالێکتی کەنداو: شێوەزاری ئیماراتی، بەحرێنی، قەتەڕی، کوێتی دەگرێتەوە.

ب ـ دیالێکتی سعوودی: شێوەزاری نەجدی و حیجاز دەگرێتەوە.

ج ـ دیالێکتی یەمەنی

د ـ دیالێکتی بەحرانی

ه ـ دیالێکتی عومانی

و ـ دیالێکتی شەحیە

دووەم: دیالێکتەکانی ڕۆژئاوا

1. دیالێکتە سەرەکییەکانی ڕۆژئاوا

أ ـ دیالێکتی مەغریبی

ب ـ دیالێکتی جەزائیری

ج ـ دیالێکتی تونس

د ـ دیالێکتی حەسانییە

ە ـ دیالێکتی ئەندەلوسی

2ـ دیالێکتی پێش هیلالی

أ ـ دیالێکتی جەبەلی

ب ـ دیالێکتی جیجلی

ج ـ دیالێکتی سەقلی

د ـ دیالێکتی ماڵتی

3ـ دیالێکتە سەرەکییە بەدەوییەکان:

أ ـ دیالێکتی لیبی

ب ـ دیالێکتی حەسنی

ج ـ دیالێکتی کەنداوی

د ـ دیالێکتی نەجدی

ە ـ دیالێکتی بیابانی

لەپاڵ ئەو هەموو دیالێکت و شێوەزارە عەرەبییانە، کەچی تەنیا جەخت لەسەر شێوەزاری عەرەبی پەتی دەکەنەوە. هەروەها لە زۆرینەی وڵاتانی عەرەبیدا تەنیا جەخت لەسەر بوونی یەک زمان دەکەن، ئەویش زمانی عەرەبییە، سەرباری بوونی چەندین زمانی تر لەم وڵاتانەدا، بەڵام لەگەڵ

ئەوەشدا لە هەندێ وڵاتاندا ئاماژە بە زمانی تر وەکو زمانی نیشتمانی دەکەن، بۆیە لێرەدا هەندێ لە وڵاتانی عەرەبی بە نموونە دەهێنینەوە.

- لوبنان، لەم وڵاتەدا تەنیا ئاماژە بە بوونی زمانی عەرەبی دەکرێت وەک زمانێکی ڕەسمی، وەک لە مادده (١١)ی دەستووری لوبنانی ساڵی (١٩٧١)ی بەکار، بەمجۆرە باسی زمانی ڕەسمی وڵات دەکات: ((عەرەبی زمانی نیشتمانی ڕەسمییە)) (١٠٨).

- جەزائیر، سەرەتا لە جەزائیر تەنیا ئاماژە بە زمانی عەرەبی دەکرا، هەروەک لە مادده (٣)ی دەستووری جەزائیری ساڵی (١٩٩٦) هاتووە: ((زمانی عەرەبی زمانی نیشتمانی و ڕەسمییە)) (١٠٩)، بەڵام جەزائیر لە (١٠)ی ئیبریلی ٢٠٠٢ دەستووری وڵاتەکەی هەموارکرد، بەهۆیەوە ماددەی (٣)ی دەستکاری تێدا کرد و زمانی ئەمازیقی وەک زمانێکی نیشتمانی خستە نێو ماددەکەوە، کە تێیدا هاتووە: ((زمانی عەرەبی زمانی نیشتمانی و ڕەسمییە، ئەمازیقی ئەویش زمانی نیشتمانییە، دەوڵەت کاردەکات بۆ بەرزکردنەوە و پێشکەوتنی بە هەموو جۆراوجۆرییە زمانییەکەیەوە، کە لە خاکی نیشتمان بەکاردێت)) (١١٠).

- کوێت، لەم وڵاتەشدا تەنیا زمانی عەرەبی زمانی ڕەسمی وڵاتە، هەروەک لە مادده (٣)ی دەستووری ساڵی (١٩٦٢)ی وڵاتی کوێتدا هاتووە: ((زمانی عەرەبی زمانی ڕەسمیی وڵاتە))(١١١).

- قەتەڕ، لەم وڵاتەشدا تەنیا ئاماژە بە زمانی عەرەبی وەک زمانێکی ڕەسمی کراوە، هەروەک لە مادده (١)ی دەستووری (١٩٨٦)ی قەتەڕدا هاتووە: ((قەتەڕ وڵاتێکی عەرەبی خاوەن کیانێکی سەربەخۆیە، ئایینەکەی ئیسلامە، شەریعەتی

ئیسلامیش سەرچاوەی سەرەکی یاساکانییەتی، و سیستەمەکەشی دیموکراتییە و، زمانی عەرەبیش زمانی ڕەسمییە)) (١١٢).

- سوودان، لە ماددەی (٨)ی دەستووری ساڵی (٢٠٠٥)ی سووداندا هاتووە(١١٣:(

1- هەموو زمانە بنچینیەکانی سوودان زمانی نەتەوەییە، پێویستە ڕێزی لێ بگیرێت و پێشبخرێت و بەرزبکرێتەوە.

2- عەرەبی فراوانترین زمانی نەتەوەییە، کە لە سوودان بڵاوە.

3- زمانی عەرەبی لە ئاستی نەتەوەدا دەبێ بە تەنها زمانی سەرەکی بێت و، زمانەکانی عەرەبی و ئینگلیزی دوو زمانی ڕەسمین بۆ کاروباری حکوومەتی نەتەوەیی و زمانی خوێندنن لە فێرکردنی باڵادا.

4- دەشێ بۆ هەر دەستەیەکی یاسادانان، لەپاڵ زمانەکانی عەرەبی و ئینگلیزی هەر زمانێکی نەتەوەیی تر بکاتە زمانی ڕەسمی کارکردنی.

5- نابێ جیاکاری دژی بەکارهێنانی هەریەک لە زمانەکانی عەرەبی و ئینگلیزی بکرێت لەهەر ئاستێکی فەرمانڕەوایی یان لەهەر قۆناغێک لە قۆناغەکانی خوێندن.

واتە لە سوودان لەپاڵ زمانی عەرەبی، زمانی بیانی هاوردەکراوە و کراوەتە زمانی ڕەسمی وڵات.

- مۆریتانیا، لەم وڵاتەدا زمانی ڕەسمی وڵات زمانی عەرەبییە، بەڵام زمانی نیشتمانی لەم وڵاتەدا بریتیین لە زمانەکانی (عەرەبی، بولاریە، سونکیە، ولفیە)، بەو واتایەی لەم وڵاتەدا ئاماژە بە چەندین زمانی تر دەکات، کە بوونیان لە وڵاتدا هەیە، هەروەکو لە ماددە (٦)ی دەستووری ساڵی (١٩٩١)ی بەکاری

وڵاتی مۆریتانیا هاتووە: ((زمانە نیشتمانییەکان: عەرەبی و بولاری و سونکی و ولفییە و، عەرەبیش زمانی ڕەسمییە)) (١١٤).

مەغریب، وڵاتی مەغریب یەکێکە لەو وڵاتانەی کە لەساڵی (٢٠١١) گۆڕانکاری بەسەردا هات، چونکە پێشتر لەم وڵاتەدا تەنیا ئاماژە بە زمانی عەرەبی و نەتەوەی عەرەب دەکرا، بەڵام لە ٢٠١١/٧/٢ دەستووری ئەم وڵاتە هەموارکرا و لەم ڕۆژەدا دەنگدان لەسەر دەستووری نوێی مەغریب کرا و زۆربەی دەنگی دەنگدەرانی وەرگرت، لەم بارەوە (تەیب شەرقاوی) وەزیری ناوخۆیی مەغریب ڕۆژی ٢٠١١/٧/٤ ئەنجامی دەنگدانەکەی ڕاگەیاند و وتی: ((ڕێژەی دەنگدەران بە (بەڵێ) گەیشتە ٩٨.٤٩%، لە کاتێکدا ڕێژەی دەنگدەران بە (نەخێر) گەیشتە ١.٥١%، کە ئەو دەنگدانەش لەسەر ئاستی ٩٤% لە نووسینگەکانی دەنگداندا هاتەدی و ڕێژەی بەشداربووانی دەنگدان بەپێی خەمڵاندنی کۆتایی گەیشتە ٧٢.٦٥%))(١١٥).

پێشتر لەم دەستوورەدا لە بەشی (٥) تەنیا ئاماژە بە زمانی عەرەبی دەکرا، وەک زمانی ڕەسمی وڵات، بەڵام ئەم بەشە هەموارکرا و بەمشێوەیەی لێهات:.

بەشی (٥):.

- زمانی عەرەبی بە زمانی ڕەسمی دەوڵەت دەمێنێتەوە.

- دەوڵەت بۆ پاراستن و پەرەپێدان و گەشەپێدانی کار دەکات.

- زمانی ئەمازیقیش بە زمانی ڕەسمی دەوڵەت دادەنرێت، چونکە زمانی ئەمازیقی گەنجینەیەکی هاوبەشی هەموو مەغریبییەکانە بەبێ هەڵاوێرکردن، بە یاسا قۆناغەکانی کارکردنی سروشتی زمانی ئەمازیقی دیاریدەکرێت و، چۆنیەتی تێکەڵکردنی لە بوارەکانی خوێندن و بوارەکانی پێویستی ژیانی

گشتیدا هەر بەو یاسایە دیاری دەکرێت، ئەمەش بۆ ئەوەیە کە لە ئایندەدا ئەرکی خۆی بەجێ بگەیەنێت، چونکە زمانی ئەمازیقی سیفەتی ڕەسمی هەیە و، دەوڵەت بۆ پاراستنی حەسانیەت کاردەکات، چونکە بەشێکە لە ناسنامەی ڕۆشبیری یەکگرتووی مەغریب و لێی جیا نابێتەوە، هەروەها دەوڵەت هەوڵدەدات بۆ پاراستنی دیالێکت و بەکارهێنانی دەستەواژەی ڕۆشنبیری لە مەغریبدا. دەوڵەت بۆ ڕێکخستن و گونجاندنی سیاسەتی زمانەوانی و ڕۆشنبیری نیشتمانی کاردەکات، هەروەها هەوڵیش دەدات بۆ فێربوون و زانینی ئەو زمانە بیانیانەی کە زۆرتر لە جیهاندا بەکاردەهێنرێن، چونکە ئەو زمانانە ئامرازی بەردەوامی و کارلێکی ناو کۆمەڵگای زانست و مەعریفەتە و، بەسەر ڕۆشنبیرییە جۆراوجۆرەکاندا دەکرێنەوە و، دەرگا بۆ شارستانیەتی هاوچەرخ والا دەکەن.

ـ ئەنجوومەنێکی نیشتمانی بۆ زمانەکان و ڕۆشنبیری مەغریب دەکرێتەوە، بەتایبەتی کاردەکات بۆ پاراستن و پێشکەوتنی زمانی عەرەبی و زمانی ئەمازیقی و دەستەواژە جۆراوجۆرەکانی ڕۆشنبیری مەغریبی، ئەمە میراتەکەی ئەسلا و داهێنانێکی تازە بابەت و هاوچەرخە و، هەموو دەزگاکانی ئەم بوارانە دەگرێتەوە و، بە یاسایەکی ڕێکخەری گشت دەسەلات و پێکهاتە و چۆنێتی ڕەوشی دیاریدەکرێت(١١٦).

<u>پەراوێز و سەرچاوەکان</u>

70. عەلی کەندی (٢٠٠٨)، ئینسکلۆپیدیای کوردستان و جیهان، ل ٨٦ – ٨٧.

71. مصطفی فاخوری (٢٠٠٧)، ل ٢٤٦.

72. دێرک کینان (٢٠٠٧)، کورد و کوردستان لە نێوان بەرداشی داگیرکەراندا، و: سەلام ناوخۆش، چاپی سێیەم، هەولێر، ل ٤٩ – ٥٣.

73. هەمان سەرچاوە، ل ٥٣.

74. کەریم یەڵدز (٢٠٠٩)، کورد لە سوریا، و: شاهۆ قادر خانزاد، چاپخانەی چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، ل ١٩٤.

75. سەرچاوەی پێشوو، ل ٧٨ – ٧٩.

76. صلاح بدرالدین (١٩٩٨)، غرب کردستان ـ دراسه تاریخیة سیاسیة و ثقافیة موجزة، رابطه کاوا للثقافة الکردیة، برلین، ص ٤٢.

77. هەمان سەرچاوە، ل ٤٢ – ٤٣.

78. لوسیان رامبو (١٩٩٨)، الکرد و الحق، ترجمة عزیز عبدالاحد نباتی، اربیل، ص ١٤٣.

79. هەمان سەرچاوە، ل ١٤٣.

80. دێرک کینان (٢٠٠٧)، ل ٥٣ – ٥٤.

81. لیلاف حمدامین عزیز (٢٠٠٧)، الحقوق السیاسیية للکرد فی الدول التی تضم کردستان، من مظبوعات مکتب الفکر و التوعیة في الاتحاد الوطنی الکردستانی، مطبعة مؤسسة حمدي للطباعه و النشر، السلیمانیة، ص ٢٢٠ – ٢٢١.

82. دستور الجمهورية العربية السورية. www.syria.people.couneel.org.

83. دێرک کینان (٢٠٠٧)، ل ٥٣.

84. دستور الجمهورية العربية السورية.

85. هەمان سەرچاوە.

86. سەرچاوەی پێشوو.

87. عبدالرحمن قاسملو(١٩٧٣)، کوردستان و کورد، و: عبدالله حسن زادە، لە بڵاوکراوەکانی بنکە پێشەوا، ل ٩٨ – ٩٩.

88. عوسمان عەبدولڕەحمان سمایل(٢٠٠٩)، کورد لە سوریا ١٩٢٠ – ١٩٤٦، لە بڵاوکراوەکانی دەزگای توێژینەوە و بڵاوکردنەوەی موکریانی، چاپخانەی خانی، دهۆک، ل ١٣٣.

89. بدرخان سندی(د)(١٩٩٤)، میللینی یا گۆڤارا (هاوار)، گ. ڕۆشنبیری نوێ، ژ (١٣٣)، ل ٣٤.

90. سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٦ – ٢٩.

91. عوسمان عەبدولڕەحمان سمایل (٢٠٠٩)، ل ١٤٠ – ١٤١.

92. هەمان سەرچاوە، ل ١٤١.

93. عوسمان عەبدولڕەحمان سمایل (٢٠٠٩)، ل ١٤١.

94. کەمال مەزهەر ئەحمەد(د)(١٩٧٨)، تێگەیشتنی ڕاستی و شوێنی لە ڕۆژنامەنووسی کوردیدا، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا، ل ٢٣٦ – ٢٣٧.

95. عبدالقادر بدرالدين(٢٠٠٠)، موجز عن مسيرة الصحافة الكردية في الجزء الغربي - سوريا، من مطبوعات رابطة كاوا للثقافة الكردية، ص ٦٠ – ٦٢.

96. ئیسماعیل ئیبراهیم بادی (١٩٨٩)، جەلادەت بەدرخان، گ. (دەنگێ مە)، ژ (٤)، دهۆک، ل ٦١.

97. هەمان سەرچاوە، ل ٦٢.

98. عبدالقادر بدرالدين (٢٠٠٠)، ل ٦٣ – ٦٤.

99. هەمان سەرچاوە، ل ٦٥ – ٧٠.

100. لە کوردستانی سوریا کۆمەڵێ کتێب لەسەر زمان و ڕێزمانی کوردی دەرچوون، لەوانە :

ـ جەلادەت بەدرخان ئەم کتێبانەی نووسیوە :

1. ڕێزمانا ئەلفا بێ یا کوردی ـ شام ـ ١٩٣٢.

2. ڕوپەڵنەن ئەلفابێ، شام، ١٩٣٢، ... هتد .

ـ کامەران بەدرخان ئەم کتێبانەی نووسیوە:

1. ئەلف و بێ یا من ـ دیمەشق ـ ١٩٣٨.

2. ئەلفبایا کوردی ـ ١٩٣٩،

3. ڕێزمانا زمانێ کوردی ـ ١٩٥٦.

ـ قەدری جان: ئەم کتێبەی نووسیوە، ئەلف و بای کوردی.

ـ جگەرخوێن: ئەم کتێبەی نووسیوە، اوائو دەستورا زمانی کوردی، ١٩٦١.

101- www.wikipedia.org/wiki/Lingustic.

102. عیزەدین مستەفا ڕەسوول (د)(١٩٧١)، سەرنجێ لە زمانی ئەدەبی یەکگرتووی کوردی، ل ١٥.

103. نەریمان عەبدوڵلا خۆشناو: هەژموون و دەسەلاتی کرمانجی ناوەڕاست خۆی سەپاندووە و ستانداردبوونی خۆی ڕاگەیاندووە، سازدانی چاوپێکەوتن هەرێم عوسمان، ڕ. ئاسۆ، ژ (١٥٢٨)، سێشەممە ٢٠١١/٨/٩، پاشکۆی ئەدەب، ژمارە (١٨)، ل ٥.

104. عیزەدین مستەفا ڕەسوول، هەمان سەرچاوە، ل ١٥.

105. نەریمان عەبدوڵلا خۆشناو، هەمان سەرچاوە، ل ٥.

106. ڕەفیق سابیر(د)(٢٠٠٨)، بەستانداردکردنی زمانی کوردی و ئەلفوبێی کوردی، ل ٢٧ – ٢٨

107- www.wikipedia.org/wiki/Lingustic.

108. طارق جمباز و کریم صوفی (٢٠٠٥)، نصوص الدساتیر فی الدول العربیة اربیل، ص ٩.

109. سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٦٢.

110- www.Dastur.com/Dastur-Arabice.

111. هەمان سەرچاوە.

112. هەمان سەرچاوە.

113. كريم محمد صوفى (٢٠٠٥)، دستور جمهورية السودان الفيدرالى الانتقالى لعام ٢٠٠٥، اربيل، ص ٦.

114. طارق جمباز و كريم صوفى ، هەمان سەرچاوە، ل ٩٠.

115- www.Dastur.com/Dastur.Arabice.

116- www.Dastur.com/Dastur.Arabice.